

„Hazát és népet álmodánk...”

További olvasnivaló a kiadó kínálatából:

Alfred North Whitehead: *A természet fogalma*

Jacques Roubaud: *Költészet és emlékezet*

Martin Amerongen: *Füstölgés*

Steven Pinker: *A nyelvi ösztön*

Szívós Mihály: *Arthur Koestler*

Bojtár Endre

„HAZÁT ÉS NÉPET ÁLMODÁNK...”

Felvilágosodás és romantika
a közép- és kelet-európai irodalmakban

TYPOTEX

Typotex, 2008

A kötet megjelenését a Magyar Könyv Alapítvány támogatja.

© Bojtár Endre, Typotex, 2008

ISBN 978 963 9664 99 9

Témakör: *irodalomtörténet*

Kedves Olvasó!

Önre gondoltunk, amikor a könyv előkészítésén munkálkodtunk. Kapcsolatunkat szorosabbra fűzhetjük, ha belép a *TypoKlubba*, ahonnan értesülhet új kiadványainkról, akcióinkról, programjainkról, és amelyet a *www.typotex.hu* címen érhet el. Honlapunkon megismerkedhet kínálatunkkal is, egyes könyveinknél pedig új fejezeteket, bibliográfiát, hivatkozásokat találhat, illetve az esetlegesen előforduló hibák jegyzékét is letöltheti.

Észrevételeiket a *velemeny@typotex.hu* e-mail címen várjuk.

Kiadja a Typotex kiadó, az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Votisky Zsuzsa

Tördelte és szerkesztette: Horváth Balázs

A mellékeletet készítette: Szalay Éva

A borítót Vidra Ferdinánd *Pannonia* c. képének felhasználásával Tóth Norbert tervezte.

Terjedelem: 21 (A/5) ív

Nyomás: Séd Nyomda Kft., Szekszárd

Felelős vezető: Katona Szilvia

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalomjegyzék	5
Bevezetés	7
Megkésettség, elnyújtottság, stíluskeveredés	17
A történelmi helyzet	25
A nyelvpolitikai helyzet	39
Államnemzet – kultúrnemzet	61
Felvilágosodás vagy nemzeti újjászületés?	83
Az orosz különút	99
A nyelvújítás	111
A nyelv előtti irodalom	127
A klasszicizmus	131
A szentimentalizmus	145
A romantika	167
A romantika felbomlása	203

A világdráma. Madách Imre és Zygmunt Krasiński	205
A kiátkozott költők: Cyprian Norwid és Mihail Eminescu	225
A történelmi regény	251
A „klasszikus” nemzeti líra	263
Összegzés helyett	277
Felhasznált és ajánlott irodalom	281
Névmutató	287
Képmelléklet	301

BEVEZETÉS

Ez a munka „*Az ember fejlődő...*” című 1986-ban megjelent könyvecském jócskán javított és közel egy harmadával bővített változata. Már annak idején is nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen vállalkozás lehetetlenül nagyralátó. Két, egyaránt ideológiai-politikainak minősíthető oka volt, hogy mégis belevágtam. Az egyik, hogy a Szovjetunió által bekebelezett vagy csatlóssá tett nemzetek irodalmainak hasonló vonásait hangsúlyozva megpróbáljak a szovjet irodalomtörténet-írás szemléletével valamit szembeállítani. Nyilvánvaló, hogy könyvem e tekintetben mára okafogyottá vált. Másik indítékom, az itt élő népek kultúrájának megismertetése és ezen keresztül – ahogy a szocializmusban hangzott a jelszó – „a népek barátságának erősítése”, még mindig

időszerű, sőt, manapság, amikor a nacionalizmus szította önpusztító ellenségeskedés szabadon felszínre kerülhet, talán időszerűbb, mint valaha. Valamivel, akármennyivel közelebb kerülni egymáshoz – végső soron ez a prózai és nem kifejezetten tudományos ok az, amit oly fontosnak tartok, hogy a kiadó megtisztelő felkérésének eleget téve talán érdemes az Olvasó elé bocsátanom e munkát.

Az Olvasó várakozását takaréklángra állító mentegetődzést folytassuk az „irodalomtörténet” oly magától értetődőnek tűnő fogalmával. René Wellek már 1970-ben bukását jósolta, s lehet, hogy jóslata bevált, hisz azóta sem történt semmi olyasmi, ami a cseh származású amerikai tudós lesújtó véleményét derűsebbre hangolhatná. Nincs is ezen mit csodálkozni. Az „irodalomtörténet” szóösszetételben nem az irodalmon, hanem a történeten van a hangsúly. Az irodalom lényege, központi tárgya az egyes irodalmi mű, az az élmény, amelyet az elolvasott mű kivált. Az élmény viszont egyszeri valami, az élményeknek nincs történetük.

Ráadásul időközben végképp elveszett a célképzetesen, egyenesvonalúan felfogott törté-

netben, a „nagy elbeszélésben” való hit is. A magyar irodalom a kezdetektől napjainkig húzódnó legújabb, nagyszabású összefoglalásának a főszerkesztő Szegedy-Maszák Mihály *A magyar irodalom története* címet adta. Ha egy nemzeti irodalomnak több, sok története van, mit szólnunk akkor több irodalom összehasonlításáról? Melyiknek melyik történetét kell egybevetnünk? Akármit is választunk, mindig kifogásolható lesz. Túl azon a sokszor kivédhetetlenül jogos vádon, hogy azért foglalkozik valaki összehasonlítással, mert egyetlen irodalmat sem ismer alaposan, az összehasonlító irodalomtörténést fenyegető legnagyobb veszély az, hogy csak az anyanyelvén írt művekről formálhat felelős, érvényes értékítéletet, míg a más nyelveken írott könyvek esetében kénytelen csupán – igaz, a maga szűrőjén átengedett – valamiféle nemzetközi konszenzusra támaszkodni. Amiből viszont az következik, hogy az irodalom története helyett összehasonlító eszmetörténet vagy még beláthatatlanabbul általános kultúrtörténet kerül ki a keze alól.

Az irodalomtörténet-írás csapdáit talán úgy kerülhetné ki, ha vállalja, hogy az irodalomtörténet elsődlegesen nem az irodalom, hanem

az általános történelem szolgálólánya. Paradox módon ezt viszont csak az irodalom sajátosságának, irodalmiságának minél teljesebb érvényesítésével teheti. Hogyan kell ezt érteni? Kétségbevonhatatlan kiindulópontul fogadjuk el irodalom és társadalom, textus és kontextus rendkívül szoros kapcsolatát, azt, hogy az egyik története áttételesen ugyan, de kiolvasható a másikéból. Ezt a kapcsolatot azonban többnyire egyirányúnak fogták fel, az irodalom története mintegy függelékként szerepelt a társadalomtörténet végén, az irodalom az általános történelem illusztrációjává züllött. Ám mindjárt gyökeresen megváltozik a helyzet, ha irodalomtörténészként a feje tetejéről a talpára állítjuk e viszonyt. Mint olyan valaki, aki megtanult olvasni, s meg tudja ítélni, melyik könyv jó, melyik rossz (elsődlegesen ezt kell tudnia egy irodalomtörténésznek: ez a szakmája), az irodalomtörténész olvasmányai alapján felrajzol egy ilyen-olyan fejlődésvonalat – mely azután nemcsak mások eltérő rajzát, hanem esetleg az általános történelemtől kialakult képet is kiigazítja, helyesbíti. Ha eltérés van a kettő között, hajlamos vagyok az irodalomnak hinni. A jó könyv ugyanis sokszor fogalmilag ki sem fejthető,

de mindig kiérezhető módon hazudtolhatja meg az általános történetírást: emberi tragédiákat mutat fel ott, ahol emez napfényes optimizmusról papol, agyonhallgatások és agyonhallgattatások csendjét töri meg, jelentéktelennek ítélt eseményeket emel jelentőssé, s világtörténelminek kikiáltott fordulatokról esetleg egy szava sincs.

A másik előzetes magyarázatra és magyarázkodásra szoruló fogalom, amelyről főként az utóbbi negyven évben könyvtárnyit írtak össze: Közép- és Kelet-Európa. Elvi állásfoglalás nélkül, pusztán gyakorlati okokból a tárgyalt időszakban, nagyjából a 19. század folyamán e könyv nyelvcsaládok szerinti felosztásban idetartozónak veszi az összes szláv, a két balti: a lett és a litván, a román, az észt, a magyar, az albán és az újjörög kultúrát. Ezeket az irodalmakat bizonyos mértékig lehet úgy szemlélni, mint – Németh László szemléletes kifejezésével (*Kissebségben*) – egymás „kontroll kémcsöveit”. Mivel nem földrajzi, hanem társadalomtörténeti fogalomról van szó, határai változnak. Például az albán és az újjörög irodalom a 20. században már aligha sorolható ide: a török iga alól felszabadulván nem maradtak meg Délkelet-Európa szellemi területén (mint a

bolgárok, a románok és a szerbek), hanem a mediterrán típusú kultúrához kerültek közel. Az újjörög irodalom különállását még csak fokozta az a klasszikus örökség, melynek – az ógörög nyelvtől való minden különbözősége ellenére – az újjörög a letéteményese, s amelyhez foghatóval természetesen egyetlen közép- és kelet-európai irodalom sem rendelkezik.

Talán sokakat megütköztet, hogy nem tárgyalom itt az osztrák irodalmat; azért nem, mert birtokában lévén a német nyelv és irodalom hatalmas hagyományának, megkésettségét behozva hamar nagykorúvá vált, s kisugárzó hatással lehetett a többi fiatalabb, „befogadó-átvevő” típusú kultúrára. (S ez érvényes a 19–20. század fordulójának arra a két évtizednyi pillanatára is, amikor úgy tűnt, a Habsburg Birodalmon belül több, nagyjából szinkronba került és konkrét kapcsolatokkal összefonódott kultúra kiad valamiféle közös „Monarchia-irodalmat”).

Több szállal kötődik viszont Közép- és Kelet-Európához – legalábbis a 18. század második felétől az 1830–40-es évekig – az orosz irodalom. Bár nyilvánvaló, hogy – Lenin ismert metaforájára célozva: „Oroszország a népek börtöne”

– különbséget kell tenni a börtönőr és a rabok között (ez az osztrák németre, s főként 1867 után részben a magyarra is vonatkozik), az orosz irodalom (amely egyébként jórészt szintén „börtönlakó” volt) ekkor még alighanem a kelet-európai típushoz tartozott; Oroszország nagyhatalmi helyzete és az ortodox államegyház megléte következtében azonban a többi kisebb irodalomhoz képest fokozatosan eltérő sajátosságokra tett szert. Útjának elkanyarodására később próbálok majd utalni – a legvázlatosabb jelzésszerűséggel.

Egyébként meddő e határesetekről általánosításokban vitatkozgatni. Mindig az összehasonlítás gyakorlatában kell eldőlnie (s e gyakorlatnak önmagáért helytállva bizonyítania), hogy mely jelenségek tartozhatnak együvé, s melyek nem.

Közép- és Kelet-Európa tehát egy olyan belsőleg továbbtagolható típus (Közép-Európa, Kelet-Európa, Délkelet-Európa, Balkán, Baltikum stb.; nyugati, római, illetve keleti, bizánci keresztény vallásúak; nemességből és jobbágyságból-paraszságból, esetleg kevés számú városlakó polgárságból, illetve csak paraszságból álló társadalmak stb., stb.), melyet többé-kevésbé hasonló történelmi körülmények alakítottak ki. Típust

mondtam, ami eleve jó adag önkényességet feltételez, hiszen a típus nincs *ott*, nem természetes tünemény, azt mindig a történész konstruálja, s néha bizony erőszakkal gyömöszöli koncepciójának egy kalapja alá a különböző irodalmak jelenségeit. Ráadásul a típus olyan általános, madártávlatú kép, amelybe sok más, hasonló sorsú nép irodalma látszhat tartozni. Évszázados idegen elnyomás, a saját állam hiánya, a folklórral tartott szoros kapcsolat, nyelvi elzártság – mindez jellemzi például a finn, a flamand, az ír, a portugál irodalmat szülő társadalmakat is. De az eltérések jóval nagyobbak az egyezéseknél, s ezen a vonalon végighaladva legfeljebb a „kis irodalmak – nagy irodalmak” csekély magyarázó értékű felosztáshoz jutnánk – ennek veszélyével persze e könyvecskének (s Olvasójának is) szembe kell néznie.

A madártávlatú kép olyan irodalomtörténetet feltételez, amely nem az egyes nemzeti irodalmak pusztán egymás mellé helyezése lenne, hanem mint egy egyetlen, viszonylag egységesnek elképzelt egész – megszakításokkal, elkenyarádásokkal, törésekkel, hiányokkal terhes – története, amely az egymást váltó és érték-

mentesnek elgondolt művelődési irányzatokra épül. A képlékeny, sokszor megtörő, majd újrainduló, egymásba folyó és egymás mellett élő irányzatok szerinti tárgyalás révén képet kaphatunk a változások irányáról, de – az ajtón kidobott értékszempontot az ablakon visszahozva – úgy, hogy azokat a legnagyobb írók legértékesebb művei hordozzák. E szerint a felfogás szerint nincsenek rendhagyó, „beskatulyázhatatlan” írók, legfeljebb olyanok vannak, akik bizonyos irányzatok közé esnek (így teremtvén újabb irányzatot), vagy pedig művészi pályájuk különböző szakaszai több egymást követő irányzatba egyaránt beletartoznak. A nagy író kiteljesít egy bizonyos irányzatot (műnemet, műfajt, stílust, eszmét, témát stb.), s ugyanakkor vele együtt tárgyalható jelentősége arányában a többi irodalom hasonló típusú írója is. (Akiket a szűkös terjedelem miatt kénytelen vagyok sokszor semmitmondóan-telefonkönyvszerűen felsorolni.) Különböző kiterjedésű izoglosszák jönnek így létre, amelyek egymástól akár száz év távolságra lévő jelenségeket köthetnek össze, s az irodalom története nem is lenne más, mint a különböző szempontú izoglosszák által körülhatárolt metszetek időbeli

egymásutánja. E módszer nagy előnye a nyitottság, hiszen hasonló vagy ettől merőben különböző, ezzel ellentétes metszeteket tetszés szerint bárki kikanyaríthat a közép- és kelet-európai irodalmakból vagy azok egy csoportjából.

Remélem, hogy e tudományos-népszerűsítő könyvecske a fontosabb metszetek közül tartalmaz néhányat, s bizonyosan tudom, hogy a benne foglaltak sokszorosával egészíthető ki.